

Лариса Корогод

НОВИЙ НАПРЯМ В СУЧАСНОМУ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВІ

*Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД.
Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К.: Україна, 1996. — 336 с.*

У 1996 році Україна відзначила 130-річчя від дня народження одного з найвидатніших своїх синів, історика з світовим ім'ям, першого Президента Української Народної Республіки, Михайла Сергійовича Грушевського. Ця подія надала новий імпульс активним науковим пошукам в галузі грушевськознавства. Роботи авторів Пристайка В. і Шаповала Ю., присвячені проблемам політичної історії України ХХ ст. завжди викликають великий інтерес як у фахівців, так і у широкого читачького загалу. В книзі, що рецензується, на підставі унікальних, недоступних раніше документів і матеріалів простежуються останні десять років життя і діяльності видатного українського політика і вченого Михайла Сергійовича Грушевського. Це роки, коли після повернення з еміграції на батьківщину навесні 1924р., і до самої смерті в листопаді 1934 р. він перебував під постійним наглядом ГПУ-НКВД. У передньому слові, даючи загальну оцінку цьому дослідженню, авторитетний грушевськознавець доктор Л.Винар пише: "Книжка становить серйозний крок уперед у розширенні архівно-джерельної бази грушевськознавства, у дослідженні діяльності ГПУ-НКВД як головних інструментів знищення провідної української верстви в радянській Україні і взагалі в дослідженні політичного та науково-культурного українського процесу даної доби."(с.7).

У вступній частині книги наведені дані щодо архівно-джерельної бази, які вказують, що до видання ввійшли документи з Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), деяких обласних управлінь СБУ, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Автори проаналізували 122 томи справи "УНЦ", 8 томів справи-формуляра на М.Грушевського (що становить близько 3000 сторінок) — усього дослідниками опрацьовано понад 4000 документів (с.8). Крім того, дослідження велося з урахуванням найновіших здобутків сучасного грушевськознавства у висвітленні подій цього періоду. Так, у списку джерел і літератури, який містить 289 позицій, ми знаходимо немало посилань на роботи Пирого Р., Соханя П., Ульяновського В., Кіржаєва С., Винара Л., Заруби В., Костюка Г., Падун-Лук'янової Л.

Книга складається з вступу ("Переднє слово", "Від авторів"), двох частин, післямови ("Від редактора"), а також переліку документів і матеріалів, списку скорочень, іменного покажчика, відомостей про авторів книжки, ілюстрацій.

Перша частина — "Політичних поглядів, як і правопису, не змінює..." — складається з п'яти розділів, назви яких розкривають напрям дослідження; списку джерел і літератури.

Перший розділ — "Компроміс повернення" - починається з констатації факту, доказ якого буде вестися до останньої сторінки книги: з моменту повернення у більшовицьку Україну в березні 1924 р. і до самої смерті в листопаді 1934 р. М.Грушевський перебував під постійним наглядом ГПУ-НКВД. Автори докладно розглядають головні напрями наукової та науково-організаторської роботи вченого по поверненні в Україну. Звертає на себе увагу виважений і високий професійний підхід авторів до опрацювання і використання архівних матеріалів: "... в процесі роботи ми прагнули перевіряти ті чи інші положення з документів ГПУ-НКВД, перечитували інші джерела, тогочасну пресу, спогади сучасників." (с.26). В розділі наведені слова М.Грушевського, які свідчать про те, що своє повернення в Україну він сам розцінював як компроміс: "...відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського народу і зарозом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю, та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України"(с.26). В розділі автори, використовуючи широке коло матеріалів і документів, ведуть ретельний і послідовний розгляд так би

Х. Бібліографія. Рецензії. Інформація.

мовити двох паралельних сюжетних ліній. З одного боку — це мотиви, прагнення, практичні дії М.Грушевського щодо повернення в Україну; з другого боку — хід розгляду питання про повернення М.Грушевського у вищих інстанціях КПБУ. Дослідники роблять цілком конкретний висновок, що "партійно-державні структури і ГПУ навіть не збиралися розглядати Грушевського поза контекстом його минулої політичної діяльності, а сама наявність його в УСРР з самого початку була для них чинником потенційного напруження..."(с.32). Враховуючи високий авторитет М.Грушевського серед українства, ЦК КПБУ як умову повернення вченого в Україну висуває вимогу не займатися політичною діяльністю. В обмін на це Грушевський М. отримує певні обіцянки від владних структур: ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність з боку радянської влади пред'являтися не буде; не піддавати вченого обшукам, арештам і переслідуванням; підтримати кандидатуру М.Грушевського на посаду президента ВУАН.

Другий розділ — "Тріумф" — присвячений розгляду широкого кола даних з архівних документів, наукових праць, журнальних статей, які свідчать про поширення впливу М.Грушевського в Україні після його повернення з еміграції. Досліджуючи цей процес, автори прийшли до висновку, що партійно-державні структури були незадоволені незалежною поведінкою вченого. "Владу дратувало й те, — констатується у розділі, — що академік ніяк не бажає включатись у процес "соціалістичного будівництва", не змінює поглядів, не таврує своє минуле, не дає "клятву вірності" офіційній політичній лінії"(с.35). Все це стає причиною ускладнень відношень М.Грушевського з владними структурами; що знайшло вияв передусім у появі в пресі критичних випадів на адресу вченого. ЦК КПБУ та ГПУ УСРР пильно стежили за життям і діяльністю М.Грушевського, а відтак по-своєму "взяли участь" у підготовці до святкування 60-річного ювілею і 40-річчя наукової діяльності М.Грушевського восени 1926 р. Автори наводять цілу низку постанов, розпоряджень, спецдоповідей, повідомлень і т.ін., що виступають як свідчення активності партійно-державних структур у цій справі з метою не допустити перетворення урочистості на національно-політичну подію.

У розділі досліджується перебіг подій під час святкування ювілею М.Грушевського і після нього. Автори відтворюють загальну тональність виступів, настроїв, вражень, в яких часто простежується більш глибокий підтекст. Показана стратегія ГПУ щодо ВУАН, робиться спроба відповісти на питання про те, чи насправді М.Грушевський, зіткнувшись з реаліями більшовицької УСРР, прагнув виїхати за кордон.

В третьому розділі — "До большевиків він таки не пристав..." — творчо і вдумливо використовуючи величезний архівний матеріал, автори дослідження підводять читача до розуміння тих форм і напрямів діяльності, за допомогою яких партійно-державні структури, ГПУ-НКВД намагались тиснути на М.Грушевського, яку користь прагнули з того здобути, як намагались посягти на довіру до діяльності вченого, сумніви щодо його лояльності. На доказ цього свідчить аналіз багатьох узагальнених документів ГПУ щодо ВУАН: автори доводять, що в них ретельно фіксувалися не тільки події внутріакадемічного життя, а й навколоакадемічного (розмови про ВУАН, оцінки, думки різних людей); в цих документах міститься "чимало неперевірених, суперечливих, тенденційної інформації"(с.63).

В розділі ретельно досліджується і розкривається механізм, за допомогою якого згодом почнеться погром історичної школи М.Грушевського, обструкції всіх його дій, посилення підготовки репресивних акцій проти нього і його оточення.

Особливої уваги заслуговує та частина розділу, де автори, використовуючи документи ГПУ, відзначають громадську мужність М.Грушевського, який виступав на захист інших діячів, цілком усвідомлюючи небезпечність цих своїх кроків.

В розділі уважно простежується і аналізується на матеріалах архівних документів послідовність подій життя і діяльності М.Грушевського у період 1926-1929 рр. У процесі дослідження переконливо доводиться, що комуністична влада ніколи не довіряла М.Грушевському, неодноразово порушувала свої обіцянки щодо умов життя і діяльності вченого, а в кінцевому підсумку — не приховувала свого наміру розквитатися з ним за його політичне минуле(с.78-79).

В четвертому розділі — "Розправа" — простежується період з грудня 1928 р. до листопада 1931 р., коли процес цькування М.Грушевського і його прибічників досягає

кульмінації. Аналіз архівних документів, використаних при написанні розділу, переконливо свідчить, що "справа М.Грушевського" була хоча і дуже важливою, але тільки частиною широкомасштабного і добре спланованого курсу державного терору ГПУ-НКВД, спрямованого на знищення провідної верстви української інтелігенції. Доказом цього виступають відомості про долі супротивників М.Грушевського, наведені в розділі: втягнувши М.Грушевського в орбіту викривальної критики, вони тим самим прискорювали трагічний перелом у власному житті (с.84). Дослідження свідчать, що активній і надзвичайно плідній науковій і практичній діяльності вченого, яка являла собою "унікальне явище в анналах українського наукового життя" (с.87), протистояла цілеспрямована, багатопланова кампанія з боку владних структур, спрямована на знищення історичної школи М.Грушевського, кульмінацією якої стало інсперування справи "УНЦ", в якій М.Грушевському відводилась роль лідера.

Посилення ідеологічної боротьби і видобування компромату проти М.Грушевського, відхід від нього близьких людей, утиски у справі видання праць, руйнування створених вченим творчих колективів, численні допити, постійне пильнування за ним ГПУ-НКВД, арешт в Москві 23 березня 1931 року, загрози розправи над членами родини — ось неповний перелік заходів з боку ГПУ-НКВД, які тяжко позначилися на загальному стані М.Грушевського. Але і в цей лихий для себе час вчений не залишає наукову працю.

Розділ завершується матеріалами, що свідчать про активну підготовку до формування органами ГПУ-НКВД нової справи під назвою "Єзуїти", де М.Грушевському теж відводилась провідна роль, але смерть вченого 25 листопада 1934 р. поклала край цим планам.

Розділ п'ятий — "Грушевськознавці" з ГПУ-НКВД: життя і доля" — це спеціальний довідковий розділ, в якому простежується життєвий шлях деякої частини співробітників ГПУ-НКВД, які протягом тривалого часу організували стеження за М.Грушевським і його оточенням. Ця галузь дослідження виокремлюється авторами як самостійна. В розділі міститься добірка матеріалів, які, за визначенням авторів, "сприятимуть більш глибокому розумінню тієї істини, що комуністичний режим був безжалюсним не тільки до своїх відвертих або потенційних ворогів (до тих, кого такими оголошували), а й за своєю внутрішньою логікою виявляв граничну жорстокість і до своїх адептів, діячів, охоронців, які служили його утвердженню"(с.105-106). Архівні дані свідчать, що долі багатьох чекістів-"грушевськознавців", таких різних за віком і життєвих шляхом, об'єднує досить характерний трагічний фінал: майже всі вони зазнали переслідувань, багатьом з них було винесено смертний вирок.

Частина II — "Документи і матеріали" — органічно доповнює частину I архівними документами і матеріалами (124 позиції), більшість яких тільки-но вводиться у науковий обіг.

Уцілому рецензована праця уявляється цікавим і перспективним напрямом у рішенні фундаментальної проблеми написання наукової біографії М.Грушевського. Вона являє собою надзвичайно цінне видання в науково-методологічному і інформаційному відношенні. Але до недоліків книги, на наш погляд, можна віднести досить стислі авторські коментарі при величезній кількості архівних документів. І хоча автори оговорюють цей момент, пояснюючи таку побудову книжки прагненням "не нав'язувати будь-кому своєї думки, позиції, своїх оцінок", дати читачеві "можливість самостійно зробити висновки, сформулювати власне ставлення до тих чи тих подій, ситуацій, осіб"(с. 11), все ж хотілося б більш докладно ознайомитись з оцінками і позиціями, міркуваннями самих дослідників, зважаючи на їх безперечно глибоку обізнаність у обраній галузі. Однак цей момент не порушує загальної картини оригінального наукового дослідження, присвяченого аналізу історико-політичного контексту, в якому довелось жити і працювати М.Грушевському. Тому побажаємо авторам В.Пристайко і Ю.Шаловалу творчого розвитку ідей книги і нових публікацій.